

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

20 OCTOBER
1947

ONDER REDACTIE VAN:
G. A. EVERS

20^e JAARGANG
N° 10

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: VAN SPEIJKSTRAAT 20

Ingevolge papiertoewijzing van het „Bureau Papierverdeeling Pers”, nr. 1660/2837/V-20, verschijnt deze uitgave maandelijks en is de omvang van dit nummer 8 bladzijden, formaat 16 × 25 cm.

MEDEDEELINGEN UIT DE VEREENIGING.

Het Bestuur herinnert de leden aan de jaarvergadering op 24 October a.s., des avonds half acht, in het Centraal museum, Agnietenstraat 1, waar prof. dr. G. van Hoorn zal spreken over Albiola, een grensvesting van het Romeinsche imperium.

In de volgende regels wordt een inleiding tot en een overzicht gegeven van die voordracht, welke door lichtbeelden wordt toegelicht.

UTRECHT (ALBIOLA)

een Grensvesting van het Romeinse Imperium.

De Leden van Oud-Utrecht hebben in het artikel van Dr. J. H. Jongkees kunnen lezen, hoe ingewikkeld het vraagstuk is, dat de wateren in en om Utrecht bieden.

Vandaag beschouwen wij Oud-Utrecht in het groter verband van de grensvestingen van het Romeinse rijk. Daaraan laten zich enige persoonlijke indrukken aanknopen uit een andere uithoek van het Imperium. Tot een dergelijke beschouwing is te meer aanleiding omdat op initiatief van onze burgemeester in de lijst van de Jubileumfeesten van 1948 een tentoonstelling wordt voorbereid van de mooiste en belangrijkste vondsten uit Batavia Romana, bijeen te brengen in ons Centraal Museum.

De natuurlijke verdedigingslinie, die de Rijn in ons land vormde, was maar een nietig onderdeel van de lange grenslijn, de limes, van de Donau tot de Noordzee bij Katwijk aan de Rijn. In zekeren

zin is de Hadrianusmuur van New-Castle tot Carlisle daarvan een voortzetting.

Bepalen wij ons voorlopig tot ons land, dan huisvest al terstond Lobith een merkwaardige vondst. Tussen Lobith en Herwen is bij baggerwerk in een oude rivierbedding een puinmassa van 200 × 70 M. aangetroffen, die, dank zij een grafsteen daar ter plaatse opgebaggerd, te verklaren is als een krib door Drusus aangelegd om bij de splitsing van Waal en Rijn een groter gedeelte van het water in de richting van Westervoort te leiden ten einde het kanaal te voeden, de fossa Drusiana, de Drususgracht, die van Westervoort naar de IJssel liep. Het was de waterweg, die Drusus nodig had om met zijn oorlogsvloot langs IJssel en Meer Flevo de Noordzee te bereiken voor een expeditie tegen de Germanen in Noord West Duitsland. De grafsteen vermeldt, dat Marcus Manlius, een soldaat van het eerste legioen, begraven is: Carvio ad molem. Indien Carvium de oude vorm is van Herwen, duidt deze grafsteen de plaats aan van de moles, de krib van Drusus.

De volgende plaats aan de grensline, die ik niet onvermeld wil laten, is Elst. U hebt gelezen van de merkwaardige opgraving, een der weinige credit-posten van de oorlog: tussen de bouwvallen van de Gothische kerk zijn de zware fundamenten gevonden van rechthoekige Gallo-Romeinse tempels, van het type, dat reeds uit Nijmegen en vooral uit Trier bekend is.

Uit Fectio (Vechten), de belangrijke vesting aan de splitsing van Rijn en Vecht, zijn de meeste Romeinse oudheden in ons museum afkomstig. Dat het een basis van de oorlogsvloot was, bleek o.a. uit een vrucht van de eerste wereldoorlog: een reserve-officier vond bij de mobilisatie op dat nog altijd strategische punt een altaartje, gewijd aan Jupiter Optimus Maximus door Julius Bio, een trierarch, een marine-officier. Goed bewaarde palen van een aanlegplaats aan de Rijn waren sinds lang bekend. Dit jaar zijn ook buiten de legerplaats vele palen in het terrein verspreid gevonden. Dit past goed bij een opmerking van den heer Cabos, dat men in een vlootbasis de schepen niet op stroom laat liggen: een haven met steigers, aansluitend bij de rivier, was dus a priori te verwachten.

Bij de zeer beperkte opgraving dit jaar te Vechten is opnieuw gebleken, hoe gebrekkig onze kennis nog is van dit zo moeilijke terrein. Men is gestuit op enige grachten, die afwijken van de gewijde voorstelling. Dus moet er een aantal op elkaar volgende legerplaatsen met verschillend grondplan zijn geweest, overigens een welbekend verschijnsel, waarvan ik U een mooi voorbeeld vertoon te Richborough, aan de Engelse kust ten Noorden van Dover.

Een in ons land bijna unieke vondst, op het laatste moment van de opgraving te Vechten in September (1947), is een stenen kop van een god met baard in herme-vorm, misschien wel Jupiter zelf.

Zijn altaartje te Vechten, de bronzen Jupiter te Utrecht gevonden en het glanspunt van onze verzameling uit Vleuten bewijzen de algemene verering van den oppergod.

Voor Romeins Utrecht verwijs ik naar het artikel van Dr. Jongkees.

De titel van mijn voordracht Albiobola blijft hypothetisch, berustende op de grillig gegraveerde inscripties van het Domplein, nog steeds een punt van strijd. *Odium archaeologicum* is soms niet minder fel dan het klassieke *theologicum*, getuige de qualificatie: „de zogenaamde Utrechtse inscripties.”

Dat althans een gedeelte van Vollgraffs ontcijfering juist is, kreeg een mooie bevestiging door een latere vondst op het Domplein. Nadat Prof. Vollgraff uit de arabesken een cohors *Hispanorum* had uitgeknoeld, eerst daarna kwamen 2 dakpanfragmenten met het stempel van een cohors *Hispanorum* uit de bodem te voorschijn. Bij de opgravingen van het Domplein is alle aandacht gevallen op de legerplaats. Buiten een Romeinse vesting placht de nasleep van een leger neer te strijken: marskramers, kroegbazen, vrouwen, die het leger volgden. Tijdens de oorlog heeft in alle stilte een opgravinkje op het terrein van de Nederlandse Bank inheems aardewerk opgeleverd in tegenstelling met het Romeinse product binnen de vesting.

Last not least: als wij Utrecht als grensvesting bezien, vraagt onze aandacht: de zeldzaamste of althans omvangrijkste antiquiteit, het Utrechtse schip, dat daar zo indrukwekkend en onvervreemdbaar ligt in de oude kloosterkeuken, die er als het ware voor gebouwd is. Het begint langzamerhand de internationale betekenis te krijgen, die het verdient. Aan Directeur Brønsted uit Kopenhagen, die voor ons schip opzettelijk in Utrecht kwam, danken wij nieuwe gezichtspunten. Natuurlijk vergeleek hij ons schip met het Deense Nydamschip uit de 6de eeuw. Dus herkende hij in de afgesleten stukken hout, die bij het karkas zijn gevonden en zorgvuldig in de vitrine tentoongesteld worden, de dollen, die bij het Nydamschip beter bewaard zijn. Leerzaam is ook de vergelijking van de bodems: bij ons die geweldige plank van 14×1.65 M. uit een reusachtige eik gekapt, in Denemarken een veel smallere kielplank. Ook daardoor maakt ons schip een primitievere indruk en is er geen bezwaar tegen een datering in de 2e of 3e eeuw. De doopceel van Fectio, die nautae vermeldt, krijgt nieuwe kleur door het schip uit de Vecht.

5 K.M. Westelijk van Utrecht is de Meern de volgende grensvesting, ten Noorden van de gegraven Oude Rijn. Nog meer Noordelijk moet in Romeinse tijd de Rijn gekronkeld hebben. Aan een watertje bij Vleuten is een Romeinse speerpunt gevonden.

Van de volgende grensvestingen vermelden wij Woerden, Wierikerschans bij Bodegraven, Alphen, Romeins Albaniana, een

der argumenten voor Albiobola: beide gelegen aan Albis (ook een hypothese). De naam Roomburg herinnert nog aan de Romeinen.

De prachtige opgraving van Van Giffen bij Valkenburg aan de Rijn, die juist weer hervat is, brengt ons dicht bij de Rijnmond. Sommigen zoeken hier het zich schuilhoudende Lugdunum, anderen dichter bij de zee bij Katwijk.

Van de Rijn naar de Maas leidden wegen te land en te water, de eerste ontdekt door Pabon in de richting van Monster, de waterweg gegraven door Corbulo in 46 v. Chr.: de fossa Corbulonis bracht de schepen binnendoor naar de Maas, zodat zij op hun vaart naar Britannië niet reeds te Katwijk in Zee behoefden te steken. Ook verder door binnenwateren of langs de kust bereikten zij Walcheren. Voordat zij de grote stap waagden deden zij een gelofte aan de inheemse godin Nehallenia. Als die hen begunstigde, werd zij beloond met een mooi relief, anders niet. „Do uit des” of liever, „da ut dem” was het zakelijke beginsel bij het contract met de godheid.

De altaarstenen, gewijd aan Nehallenia, vertellen over de aard van de export via Domburg naar Engeland. Een inscriptie van een negotiator cretarius Britannicianus bevestigt de handel in aardewerk; terra sigillata afkomstig uit Gallia en Germania wordt in grote hoeveelheid in Britannia tot in Schotland gevonden. De inscriptie toont de liefhebberij voor ligaturen, het samensmelten van letters; in de Albiobola-inscripties werd het een ware hartstocht.

G. VAN HOORN.

Het vervaardigen van liturgische boeken voor het kapittel van Oudmunster in het laatst der 14e eeuw.

VERBETERING EN AANVULLING.

Door een misverstand geeft het onderschrift van de afbeelding tegenover blz. 100 van het Jaarboekje van „Oud-Utrecht” 1945 en 1946, niet de op blz. 99 noot 3 uiteengezette opvatting van den schrijver weer. De passus „in het Karthuizerklooster bij Utrecht en daar vermoedelijk ook versierd”¹⁾ dient dan ook te vervallen.

Op blz. 99 noot 2), regel 1, leze men 1357/'58 i.pl.v. 1377/'58.

Uit de onlangs door wijlen Prof. N. B. Tenhaeff gepubliceerde rekeningen van de Domfabriek (blz. 280 en 284) blijkt, dat Hendrik van Arnhem tussen 1404 en 1407 voor het Domkapittel liturgische en andere boeken schreef.

F. K.

1) Dit onderschrift steunde op de mededeeling van prof. dr. A. W. Byvanck in „La miniature des Pays-Bas septentrionaux” (Parijs, 1937), blz. 21. Red.

KLEINE MEDEDEELINGEN

De zgn. Zwolsche bijbel. — Onder den den titel *De stille straat* schreef de heer Thom. J. de Vries een *Meditatie over meesters en boeken in een Zwols pakhuis* (Zwolle, 1946; 28 blzn. met portrn. en afbn. 8°). Tot de ter sprake gebrachte boeken behoort o.m. de zgn. Zwolsche bijbel, het massale en magistrale handschrift, dat in het Fraterhuis te Zwolle werd geschreven en verlucht en dat thans in de universiteitsbibliotheek te Utrecht wordt bewaard.

Herinnerend aan den grooten invloed, die van de Broederschap des gemeenen levens, waartoe het Zwolsche fraterhuis behoorde, is uitgegaan, zegt de schr. terecht, dat „dit het sprekendst naar voren treedt op het gebied der schrijfkunst. Hun verdienste is, dat zij de schrijffletters hebben gestandaardiseerd in drie typen: de fractura, de rotunda en de bastardia. De fractura was een deftige, grote hoekige letter, waarin bij voorkeur bijbels en psalteria werden afgeschreven. Thomas à Kempis bezigde b.v. dit type, toen hij van 1464 tot 1476 de gehele bijbel in zes zware folianten voor den Utrechtsen kanunnik Herms Droem afschreef”. Fractura is de algemeene aanduiding van de zgn. gothische letter en het hier bedoelde type wordt ter onderscheiding dan ook wel de *textura* genoemd. Thomas à Kempis leefde van 1380—1471 en hij kan dus niet de schrijver van den bijbel zijn geweest; uit de door dr. Schoengen in 1908 uitgegeven kroniek van het Zwolsche fraterhuis is trouwens gebleken, dat het monumentale werk door den libarius Jacob van Enkhuizen is verricht. Van dezen broeder Jacobus vertelt de kroniek nog, dat zijn vingers naar de

omklemming van de pen waren gaan staan en niet meer gestrekt konden worden.

Zeer waarschijnlijk is de Zwolsche bijbel het eenige Noord-Nederlandsche handschrift, waarvan bekend bleef waar, door en voor wie het vervaardigd werd, hoe lang er over geschreven is en hoeveel het gekost heeft. De zes deelen bevatten 3400 bladzijden (55 x 39 c.M.) op perkament, wegen 108 Kg. en hebben indertijd 500 goudguldens gekost. E.

Historische instrumenten. — In samenwerking met mevrouw dr. J. G. van Cittert—Eymers nam dr. P. H. van Cittert een tweetal instrumentsoorten uit de historische verzamelingen van het Natuurkundig en het Zoölogisch laboratorium der rijksuniversiteit als uitgangspunt voor wetenschappelijke verhandelingen.

De eerste gaat over proportionaalpassers en verscheen in het *Nederlandsch tijdschrift voor natuurkunde* (XIII-1947, blz. 1—22 met afbn.).

Vanaf de tijd van Galilei, aan wie de uitvinding van de proportionaalpasser (sector) wel toegeschreven wordt, schreef dr. van C., tot ongeveer 1800 toe is de proportionaalpasser een zeer veelvuldig gebruikt wiskundig hulpmiddel geweest. Eerst door de invoering van de rekenlineaal werd de proportionaalpasser verdrongen. Dan volgen beschrijvingen van principe, constructie en verdeling, en van het Fransche en Hollandsche type. Bij de vervaardiging der laatste zijn blijkbaar geen Utrechtsche instrumentmakers betrokken geweest.

In de tweede verhandeling werden „the Amici-microscopes about 1850 in

possession of the university of Utrecht" beschreven. (*Proceedings of the section of sciences der kon. Nederl. akademie van wetenschappen* L-1947, blz. 554—563 met afb.).

Omstreeks 1850 stonden drie origineele naar het systeem van den vooral op dit gebied befaamden Italiaanschen hoogleeraar Giambattista Amici (1786—1863) gebouwde microscopen ter beschikking van de Utrechtsche hoogeschool. De eerste was in 1835 voor f 750.—, de tweede in 1836 voor f 500.— door het Natuurkundig gezelschap, en de derde in 1849 voor f 250.— door professor Harting aangekocht. Bij zijn aftreden als hoogleeraar schonk de laatstgenoemde dit instrument o.m. aan het door hem van 1843 tot 1882 beheerde Zoologisch laboratorium. De beteekenis der microscopen 1 en 3 is in Harting's standaardwerk „het microscop" (1848—'58) uitvoerig uiteengezet, welke beschrijving thans door de heer en mevrouw Van C. naar hedendaagsch wetenschappelijk begrip is aangevuld.

Bij het opmaken van den beschrijvenden catalogus in 1934 bleek Harting's microscop, op enkele onderdeelen na, spoorloos verdwenen te zijn. Min of meer toevallig werd ze echter enkele jaren later in het „Science museum" te Londen teruggevonden met het opschrift: purchased of the zoological laboratory of the Utrecht university through dr. C. W. Hubrecht in 1886, presented by prof. P. Harting to the university. Hoe en waarom deze transactie indertijd heeft plaats gehad, bleef tot nu toe onopgehelderd. De verkoop van eenige gelijktijdig aangeboden microscopen is toen niet doorgegaan. Nu het instrument in een museum beland is, zal het niet gemakkelijk zijn het terug te krijgen voor de verzame-

ling, waarin het om historisch-wetenschappelijke redenen thuis behoort.

E.

De kunstschilder Willem Albertus Haanebrink. — In *Oud-Holland* (LXI-1946, blz. blz. 196—204) schreef dr. R. van Luttervelt een studie over den Utrechtschen dilettant-schilder Willem Albertus Haanebrink, die den 17den Mei 1864 op 78-jarigen leeftijd in zijn huis aan de Oudegracht nr. 30 overleed. In dat huis heeft de loterij-collecteursfamilie H. minstens een eeuw lang, tot omstreeks 1910, gewoond. H. was mede-oprichter van het in 1807 gestichte en nog bestaande schildersgenootschap Kunstliefde. De schr. geeft de plaats aan, die H. in het kunstleven zijner geboorte- en woonplaats innam en teekent de verhouding, waarin hij tegenover de kunstuitingen van zijn tijd stond.

Van zijn werk is niet veel meer aan te wijzen, doordat het meestal niet gesigneerd is. Het Centraal museum bezit de eenig bekend gebleven schilderstukken van zijn hand, twee paneelen, waarvan het eene het oude stadhuis, zooals het tot 1824 bestond, weergeeft, het andere de Mariaplaats met het in 1845 afgebroken koor der St. Mariakerk voorstelt. In de stoffeering van straat en plein zijn terstond de modellen der teekenvondingen van Kunstliefde te herkennen.

H. toonde in dit soort van stukken, dat hij op en top een kind van zijn tijd was. De theorie van het klassicisme, dat gedurende zijn leven hoogtij vierde, van den stijl dus die groote waarde hechtte aan lijnen en proporties, maar die elk schilderachtig element, elke kleur die opviel door warmte, door intensiteit, bontheid of zwaarte, schadelijk achtte voor de

schoone lijn, was de zijne. Diepe schaduwen en donkere plekken, die de vormen der dingen vervaagden, vermeden de classicisten welbewust. Op bijkans geometrische wijze verdeelden zij hun doeken of paneelen in vlakken, geen nuanceverschil mocht de klare werking hiervan verstoren. Reeds in de tweede helft van de 18de eeuw was deze kunstrichting naar de Nederlanden doorgedrongen, doch pas met de komst van de Franschen, wier land het brandpunt was van den nieuwen stijl, schoot zij hier werkelijk wortel. Haanebrink's schilderijen, aldus besluit dr. van L. zijn beschouwing, zijn typisch classicistisch van behandeling, ondanks de braaf-burgerlijke, echt Hollandsche tafereelen die hij weergeeft. Weinigen in Nederland wisten zoo goed als hij de internationale mode-tendenties van den tijd met de vaderlandsche traditie van realisme en intimiteit te combineeren. Dat was de meest kenmerkende eigenschap van zijn kunst.

E.

De hervormde kerken te Vreeswijk en te Benschop. — Door de gelukkige omstandigheid, dat de daarop betrekking hebbende bescheiden in de dorpsarchieven bewaard bleven, was mejuffrouw dr. A. Johanna Maris in de gelegenheid een duidelijk inzicht in de naasting van enkele dorpskerken in de provincie Utrecht te geven (*Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis* N.S. XXV-1946, blz. 166—183). In het bijzonder geldt het hier de te Vreeswijk en te Benschop getroffen schikking en regeling inzake den eigendom der kerkegoederen, welke ten tijde der Bataafsche republiek, bij de toen ingevoerde scheiding van kerk en staat getroffen moesten worden.

De inleiding der documenten, die uiteraard op het kerkelijk beheer gericht is, begint met een beschrijving van het ontstaan der bedoelde kerken. Vooral aan die beschrijving, waarin vele archivalische gegevens tot een levend geheel werden verwerkt, zijn de volgende bijzonderheden ontleend.

„Vreeswijk was reeds een zelfstandig kerspel, toen de Utrechtsche bisschop Otto II van Lippe er een strook van afscheidde om met een gedeelte van de oude parochie Eiteren te worden samengevoegd tot het nieuwe kerspel hetGein, welk feit in 1217 plaats had. „De middeleeuwsche kerk, welke op een andere plek gestaan heeft dan de tegenwoordige Ned. hervormde kerk, werd in 1585 door Spaansche troepen verwoest, zoodat de hervormden het voorloopig zonder bedehuis moesten stellen. In 1673 kon met den bouw eener nieuwe kerk begonnen worden op de plaats der tegenwoordige. De inwijding geschiedde 10 October 1641. Zij was een proeve van Nederlandschen protestantschen kerkbouw; een kruis met vier gelijke tamelijk korte armen.

„Reeds in 1673 werd deze kerk door de Franschen in brand gestoken. Men begon in 1682 met den herbouw op de oude fundamenten. Zoo werd de derde kerk een herhaling van de voorgaande. Aannemer van dat werk was Fries Jacobss. De nieuwe kerk werd tweeden pinksterdag 1683 (ouden stijl 28 Mei) ingewijd onder aanwezigheid van eenige Utrechtsche regeeringsleden.”

De schr. toont vervolgens aan, dat de bouw voornamelijk uit vrijwillige giften (2 tot 3000 gulden), eenige subsidies van overheidswege (700 gld.) en opgenomen kapitaal (5000 gld.) is bekostigd. In 1681 was Vrees-

wijk gemachtigd hoofdgeld te heffen „tot verval van d'oncosten tottet opbouwen van haeren verbrande kercke”, maar dit geld is in hoofdzaak besteed „tot betaling van de renten van 5000 guld. wegens den opbouw van haarl. kerck,” voor welke aflossing en rente de stad Utrecht zich borg had gesteld.

In 1798 besliste de Vreeswijksche municipaliteit, dat de kerk met het zich op de kruising verheffende torentje met inbegrip van klokken en uurwerk „uit het bijzonder privéé of collecte der hervormde gemeente is daargesteld en dus ingevolge de staatsregeling onder de bijzondere eigendommen moet geconsidereerd worden.” Enkele maanden later werd een voet van verdeeling tusschen hervormden en katholieken vastgesteld, en werden regelingen omtrent het gebruik van het kerkhof, het onderhoud van het torentje, en over de luiklok en het uurwerk getroffen. De heffing van het hoofdgeld, dat van ieder die de Lek overstak, gevorderd werd, moest in 1822 gestaakt worden.

„Het kerspel van Benschop, dat met het gerecht en den polder van denzelden naam samenviel, behoorde tot de baronie van IJsselstein, een der domeinen van het huis van Oranje. Ingevolge artikel XIV van het Haagsche verdrag van 1795 werden de door de Franschen veroverde Nassausche domeinen aan de Bataafsche republiek overgelaten.

„Reeds voor 1275 heeft er te Benschop een kerspelkerk gestaan. Het kerkgebouw was, naar de samenstel-

lers van de „Voorloopige lijst van Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst” willen, aan St. Victor gewijd. Het is een uit de 14de tot 15de eeuw dagteekenende driebeukige kruiskerk, terwijl de toren gedeeltelijk uit den aanvang der 13de eeuw moet zijn.”

Daar de municipaliteit van Benschop niet was gebleken, dat „over het kerkgebouw eenige schikking was tot stand gebracht, maar alleen door het roomsch-catholijke kerkgenootschap daarop aanspraak is gemaakt en dat mitsdien de leden der hervormde gemeente in het bezit van het meergemelde kerkgebouw zijn gebleven en dat alzo in dezen het 13 art. der staatsregeling (van 1801), medebrengende „dat ieder kerkgenootschap onherroepelijk blijft in het bezit van hetgeen met den aanvang dezer eeuw door hetzelfde word bezeten”, in dezen van de volledigste applicatie is en dat gevolglijk alle aanspraak, welke door het roomsch catholijke kerkgenootschap op de voorsz. kerk wel is gemaakt, doch niet tot stand gebracht,” gelastte het staatsbewind der Bataafsche republiek in December 1801, „het gereformeerde kerkgenootschap in genen delen te storen in de vreedzame possessie van de voorsz. kerk”.

Door het weldra getroffen accoord inzake de aanzuivering van het tekort op de kerkrekening, dat sedert jaren uit „de gemeene lands cassa” was geschied, en waardoor de kerkelijke armenzorg werd geregeld, nam ook hier de overheidsbemoeiing met de kerkelijke zaken een einde. E.